

Från bymark till stadsjord

av Johan Berg

NÄR DE MEDELTIDA STÄDERNA första gången kan studeras i kartmaterialet under 1600-talet har de flesta mer eller mindre omfattande arealer som går under benämningen stadsjordar eller stadsågor. På stadsjordarna hade städernas borgare åker, äng, skog och betesmark och stadsjorden utgjorde en viktig bas för städernas försörjning. Trots att omfattande forskning har ägnats städernas historia före 1800-talet har endast ett fåtal undersökningar berört stadsjordarna. Inom den medeltidsarkeologiska forskningen har det bebyggda stadsområdet stått i fokus, vilket tydligt kommer till uttryck i de olika rapporterna från projektet Medeltidsstaden under 1970- och 1980-talen. Ett syfte med föreliggande artikel är att med utgångspunkt i det äldre kartmaterialet undersöka om det på medeltidsstädernas stadsjordar i östra Sverige går att spåra äldre bebyggelseenheter. Har tillkomsten av medeltidsstädernas stadsjordar medfört att tidigare byar har avhysts och jorden lagts in under städerna, och i så fall i vilken uträkning har detta skett? I de fall äldre enheter har lagts in under städerna är frågan när och i vilket sammanhang detta har skett? Undersökningen är en del av ett större projekt och skall leda fram till frågor som rör stadsjordarnas uppkomst under äldre tid.¹ Ett annat syfte med artikeln är därför att försöka sälla ut de fall där avhysning av tidigare bebyggelseenheter utgörs av eftermedeltida tillägg till stadsjordarna, och att därmed få ett grepp om de medeltida och "ursprungliga" stadsjordarna.

Artikeln inleds med en kortfattad forskningsöversikt vad gäller synen på de medeltida städernas uppkomst och stadsjordarna. Därefter redovisas källmaterialet och metoden som används. Sedan kommer själva undersökningen, vilken inleds med en översikt över förekomsten av avhysning av bebyggelseenheter på stadsjordarna i det äldre kartmaterialet. Därefter genomförs mer detalje-

rade studier av de fall där avhysning har kunnat konstateras och försök görs att spåra ursprunget till den del av stadsjorden som tidigare har hyst en bebyggelseenhet. Källmaterialet i denna del av undersökningen är framför allt medeltida diplom och jordeböcker från 1500-talet. Slutligen görs en sammanfattning, vilken mynnar ut i vidare frågeställningar om stadsjordar, jordäggande och städernas uppkomst.

Jordägandet och städernas uppkomst

Den syn på städernas uppkomst som dominerar idag är att kungamakten etablerade städer och att detta etablerande ingick som ett led att stärka kungamakten i riksbildningsprocessen under perioden 1000–1250. I forskningen har Lund och Sigtuna fungerat som en modell. Båda dessa städer anlades strax innan år 1000 genom kungamakten, sannolikt också i samverkan med kyrkan.² En annan företeelse som har stärkt denna uppfattning är att när städerna för första gången får stadsprivilegier under slutet av 1200-talet och början av 1300-talet är det kungen som utfärdar dessa privilegier. Många av de städer som under denna period får stadsprivilegier har dock genom arkeologiska undersökningar kunnat konstateras vara etablerade som orter för handel och hantverk långt innan stadsprivilegierna utfärdades.³ Detta innebär att man lika gärna kan tolka utfärdandet av stadsprivilegierna som ett sätt för kungamakten att inlemma redan existerande "städer" i sina maktambitioner, även om dessa orter inte formellt var städer med stadsprivilegier innan privilegieutfärdandet.⁴ Detta problem har medfört att man inom den arkeologiska forskningen mer har övergått till att tala om urbanisering och urbanitet för perioden innan stadsprivilegiernas utfärdande,

där urbanitet är ett vidare begrepp som omfattar platser av centralortskaraktär dit flera funktioner i det tidigmedeltida samhället samlades.⁵

Det förhållandet att många av de orter som blev städer genom kungliga privilegiebrev under 1200- och 1300-talen var urbaniserade orter redan när stadsprivilegierna utfärdades i kombination med möjligheten att de kungliga stadsprivilegierna kan ses som sekundära och ett sätt för kungamakten att ta kontroll över och inkorporera redan existerande urbaniserade orter, öppnar för frågor som rör vem eller vilka samhällsgrupper som låg bakom uppkomsten av de urbaniserade orterna. Ett sätt att komma åt dessa frågor är att undersöka jordägandet i det bebyggda stadsområdet och framför allt i städernas närhet, d.v.s. de områden som i det äldre kartmaterialet kallas stadsjordar eller stadsägor, samt i de enheter som angränsar till stadsjordarna. Denna artikel berör en del av undersökningen av de medeltida städernas stadsjordar och ingår som en del i det större och mer omfattande projektet om jordägandet och städernas uppkomst.

Tidigare forskning

Bilden av den östsvenska urbaniseringen är att den var relativt snabb och sen i jämförelse med den västsvenska, som var utdragen och där många städer var tidiga.⁶ Orsaken till denna skillnad menades vara att den östsvenska urbaniseringen skedde under 1200-talets andra hälft, i en tid då kungamakten redan var konsoliderad och anläggandet av städer skedde mer eller mindre planmässigt från kungamaktens sida. Detta till skillnad från Västsverige, där många av städerna uppstod under äldre medeltiden och var mer spontant framvuxna. Ett problem som uppmärksammades redan under projektet Medeltidsstaden, men som accentuerades efter projektets slutförande, var att det kom fram arkeologiska belegg för att många av de östsvenska städerna kunde föras betydligt längre tillbaka i tiden som urbaniserade orter.⁷

När det gäller stadsjordarna under medeltiden och deras tillkomst är forskningen mycket sparsam. Göran Dahlbäck har skrivit om Uppsala och Stockholm. Ett gemensamt drag för de båda städerna är att andliga institutioner hade stora jordegendomar som omfattade byar invid respektive stad. I Uppsala ägde domkyrkan mycket mark

invid staden under medeltiden, i synnerhet väster om staden där domkyrkan hade omfattande sammanhängande egendomar. I detta område saknades bebyggelse senare under medeltiden, och Dahlbäck menade att detta var ett resultat av att de olika institutionerna vid domkyrkan sannolikt hade avhyst dessa enheter redan under medeltiden för att lägga in marken under egen avelsgårdsdrift.⁸ I Uppsala kom en stor del av de kyrkliga egendomar väster om staden att dras in i kyrkoreduktionen under 1500-talet för att sedan hamna under staden någon gång före mitten av 1600-talet.⁹

Under 1800-talets slut gjordes en statlig utredning, där avsikten var att utreda städernas tillgångar i form av jord och vilka besittningsförhållanden som städerna hade till denna jord samt på vilket sätt städerna hade kommit över dessa jordtillgångar. I utredningen kom det fram att endast ett fåtal städer kunde redogöra för och uppvisa dokumentation över hur de hade kommit i besittning av stadsjordarna. I de fall städerna kunde redogöra för detta var det i många fall fråga om donationer från kronan under 1500- och 1600-talen, oftast i form av mindre jordstycken, men i några fall donationer av hela gårdar och byar. I andra fall hade städerna köpt upp jord i angränsande byar och gårdar för att på det sättet öka storleken på stadsjordarna. I utredningen konstateras allmänt att, gällande även de fall städerna inte kunde redogöra för åtkomsten till stadsjordarna, städernas innehav av stadsjordar går långt tillbaka i tiden, och att jorden ursprungligen torde ha kommit från kronan genom en donation.¹⁰ Senare utredningar ansluter till denna syn, även om det konstateras att inget är känt om stadsjordarna under äldre medeltiden. Det kan inte heller uteslutas att några av de medeltida städerna har uppstått ur byar, vars mark efter stadens uppkomst kom att utgöra stadsjorden.¹¹ Det finns vidare två olika typer av stadsjordar, allodialjorden (eller odaljorden) vilken var stadens egendom och donationsjorden, vilken var tillägg till stadsjordarna genom kungliga donationer.¹²

I några av stadsmonografierna behandlas stadsjordarna. I den mån försvunna enheter på stadsjordarna tas upp görs det vanligen i syftet att identifiera och lokalisera försvunnen bebyggelse i ett lokalhistoriskt perspektiv.¹³

En av de få medeltida städer där privilegiebrevet från medeltiden nämner att staden i samband med privilegieutfärdandet erhöll stadsjordar är Jönköping. I det stadsprivilegium som utfärdades 1288 framgår att mark skulle läggas under staden för dess försörjning. Av allt att döma handlar det om tidigare byar i stadens omedelbara närhet som avhystes och lades under staden genom det kungliga beslutet.¹⁴ Ett annat, mindre uppmärksammat, exempel är Norrköping. Staden erhöll stadsprivilegier 1350, men i ett förnyat privilegiebrev utfärdat av Albrekt av Mecklenburg 1384 anges stadsjordarnas gränser.¹⁵ Den tolkning av Norrköpings uppkomst som framfördes inom projektet Medeltidsstaden är att platsen fram till 1300-talets början var en vanlig bondby, men där Motala ströms strömmande vatten gav upphov till att en mängd kvarnar etablerades. Ur denna "kvarnby" utvecklades under 1300-talet en stad, som alltså fick stadsprivilegier vid mitten av 1300-talet.¹⁶

Det kan alltså konstateras att den i litteraturen förekommande uppfattningen är att städerna hade kommit besittning av stadsjordarna på två olika sätt. Det ena sättet var att kungamakten försåg städerna med stadsjordar. Detta skedde framför allt genom tilläggsdonationer under 1500- och 1600-talen, men även under medeltiden. Denna uppfattning är baserad på privilegiebrevet under medeltiden och på donationsbrev vad gäller 1500- och 1600-talens tilläggsdonationer. I de flesta fallen var det fråga om obebyggda jordstycken som åkrar, ängar och betesmarker, men i några enstaka fall är det känt i litteraturen att hela byar och gårdar har lagts under stadsjordarna. Det andra sättet, om vilket det finns mycket få upplysningar i det skriftliga källmaterialet, är att städerna själva hade köpt in jord i närheten av staden. Denna uppfattning grundas framför allt i de upplysningar som städerna själva lämnade till den utredning som gjordes i slutet av 1800-talet. Frågan är vad man kan säga om stadsjordarna om man angriper dem från andra utgångspunkter, nämligen förekomst av bebyggelsenamn på stadsjordarna och en undersökning av dessa bebyggelseenheters medeltida historia.

Källmaterial och metod

Den översiktliga undersökningen av förekomst av tidigare enheter på stadsjordarna under 1600-

talet baseras, som tidigare nämnts, på äldre lantmäteriakter. De flesta städerna med tillhörande stadsjordar karterades åtminstone en gång under 1600-talet eller 1700-talets början. Kartorna redovisar i de flesta fall stadsjordarna på en detaljerad nivå. Den metod som använts för att spåra tidigare bebyggelseenheter är genom marknamnen på kartorna. I många fall redovisas dessa namn direkt i kartbilden, i andra fall redovisas de i den tillhörande textbeskrivningen. I de fall kännedom har funnits om när och genom vem denna del av stadsjorden har hamnat under staden, anges det i kartan eller den tillhörande textbeskrivningen. I andra fall nämns inte återkomsten eller så konstaterar lantmätarna att det inte är känt när och på vilket sätt jorden har kommit under stadens ägo.

Att spåra försvunna bebyggelseenheter genom bebyggelseindikerande marknamn i det äldre kartmaterialet har använts i tidigare historisk geografisk forskning. Metoden är en del av den retrogressiva analysen, där äldre förändringar spåras i kartbilderna från 1600- och 1700-talen.¹⁷ Analyser av marknamnen har även visat sig vara en framgångsrik metod vad gäller att spåra ödeläggelse i samband med den senmedeltida agrarkrisen.¹⁸ Många ödelagda enheter kom då att tas upp i och inlemmas i grannheterna och levde kvar genom namn på åkergården och ängar eller betesmarker fram till 1600- och 1700-talen. I de fall indikationerna i kartmaterialet har kunnat kontrolleras mot annat källmaterial, som medeltida brev och jordeböcker eller fältmaterial, har det visat sig att indikationerna i kartmaterialet stämmer.

I fallstudierna genomförs mer detaljerade analyser av de stadsjordar där avhysning kunnat konstateras genom kartmaterialet för att försöka komma åt upplysningar eller indikationer som visar de avhysta enheternas äldre historia. Denna del av undersökningen bygger huvudsakligen på medeltida diplom och jordeböcker från 1500-talet, men även på mer detaljerade analyser av kartmaterialet. I de medeltida breven söks upplysningar och omnämnanden som berör den eller de avhysta enheterna. I kartmaterialet görs en morfogenetisk analys av arrondering och gårdesstruktur för att försöka komma åt förhållanden som kan kopplas till den eller de avhysta enheterna.

Försvunna byar i kartmaterialet

Studien avgränsas till att omfatta endast de Östsvenska medeltidsstäderna. Som framgår har Närkes enda medeltidsstad Örebro räknats till Östsvrige, medan Smålands städer inte har räknats dit. De senare ingår därför inte i undersökningen. Trosa och Stockholm har undantagits från undersökningen. I fallet Trosa flyttades staden under senmedeltiden, och förhållandena på platsen för stadens äldre läge har inte kunnat klargöras i det äldre kartmaterialet. Stockholm har undantagits av arbetskäl. Den komplicerade ägosituationen kring Stockholm har inte kunnat utredas inom ramen för denna artikel.¹⁹ Sammanlagt omfattar undersökningen 19 medeltidsstäder.

Vid genomgången av det äldre kartmaterialet har en enkel uppdelning gjorts mellan de stadsjordar där det finns belägg för avhysning av tidigare bebyggelseenheter och de stadsjordar där det saknas sådana belägg. Till den första kategorin räknas de fall där det antingen står uttryckligen i textbeskrivningen till kartorna att det tidigare har funnits en bebyggelseenhet på platsen eller, vilket är det vanliga, att marknamn uppenbart kan kopplas till en tidigare bebyggelseenhet. Sådana marknamn är namn som innehåller ortnamn som har med bebyggelse att göra, som t.ex. *-by* och *-sta*. Den andra kategorin saknar sådana bebyggelseindikerande marknamn i kartorna. I dessa fall talar mycket för att det inte har varit fråga om avhysning av tidigare bebyggelseenheter till förmån för staden. Hur detta förhållande kan tolkas återkommer jag till längre fram.

Som framgår av uppställningen nedan hade tio av de 19 undersökta städernas stadsjordar delvis utgjorts av tidigare bebyggelseenheter som kunde spåras genom marknamn eller andra upplysningar i de äldre lantmäterikartorna. För Linköpings del har uppgifterna i kartmaterialet kompletterats med uppgifter i litteraturen. Sju av de undersökta städerna hade inga indikationer på avhysningar av tidigare enheter på stadsjordarna. Vad gäller de två resterande städerna så kunde inga säkra upplysningar angående Örebro erhållas i kartmaterialet. Vad beträffar Hästholmen hade den orten upphört att vara stad vid tiden för de äldre lantmäterikartornas upprättande.

TABELL 1: *Förekomst av avhysningar av tidigare bebyggelseenheter på stadsjordarna i 19 östsvenska medeltidsstäder utifrån marknamn och andra upplysningar i äldre lantmäteriakter över stadsjordar, med kompletteringar ur litteraturen.*

Stad	Avhysning	Namn
Östhammar	nej	
Öregrund	nej	
Uppsala	ja	Lasseby, Käbo, Sätuna, Sala, Ovanberga
Sigtuna	nej	
Västerås	ja	Ekeby
Enköping	ja	Söderby, Litselby
Köping	ja	Malsta, Nibble
Arboga	ja	Jälsne, Österbylånge, Djupmyra
Örebro	?	Resta, osäkert
Strängnäs	nej	
Torshälla	ja	Söderby, Säby, Torpa
Södertälje	nej	
Nyköping	ja	Hällsta
Norrköping	nej	
Linköping	ja	Patastad, Hunneberg, Kareby, Barhäll
Skänninge	nej	
Vadstena	ja	Vännestad
Hästholmen	?	Var ej stad på 1600-talet
Söderköping	ja	Ällerstad, Gäddestad, (Tyketorp)

KÄLLA: *Lantmäteriakter och häradskartor, LSA och RAK, DMS 1:2 samt Borna Ahlqvist & Tollin 1994.*

Västerås

I kartorna över Västerås från slutet av 1600-talet kallas en del av den nordvästra delen av stadsjorden för *Ekeby-jorden*.²⁰ Den mark som kallas Ekebyjorden saknade bebyggelse. Inte heller påträffas någon till staden gränsande by med namnet Ekeby. I textbeskrivningen till kartan anges att Ekebyjorden donerades av kronan till staden år 1596. Det kan också tilläggas att stadsjorden utökades under 1600-talet genom ytterligare donationer från kronan av framför allt mark som tillhörde kungsladugården under Västerås slott. I jordeböckerna från mitten av 1500-talet omfattade Ekeby, som då skrevs Igby, två prebendehemman och ett kronohemman.²¹ Prebendehemmanen drogs in till kronan i samband med kyrkoreduktionen och kunde därmed doneras till staden av kronan år 1596. Prebendegårdarna i Ekeby hamnade under domkyrkan i Västerås 1354 respektive 1357 genom

FIGUR 1: Detalj ur kartan över Västerås stadsjordar från slutet av 1600-talet. Ekebyjorden är markerad med gula gränser på kartan på stadsjordens nordvästra del. Källa: LSA T72-1:3.

byten. År 1354 skedde ett byte med frälsemannen Tideke Petersson (okänt sigill), vilken alltså ägde jord i Ekeby. År 1357 skedde bytet med en borgare i Västerås.²² Tideke Peterson titulerade sig som bergsman och var mästarman på kopparberget. Förnamnet antyder tysk härkomst.²³ De äldsta kända ägarna av jord i Ekeby var alltså världsligt frälse respektive en borgare i Västerås.

Köping

I en karta över Köpings stadsjord från år 1718 framkommer belägg för avhysning av två tidigare bebyggelseenheter. I stadsjordens nordvästra del fanns ett större markområde som kallas *Nibblesjorden*.²⁴ I en annan del av stadsjorden fanns ett område som kallades *Malstajorden*.²⁵ I textbe-

skrivningen till kartan framkommer att *Malstajorden*, eller *Makesta* som det också skrevs, hade donerats till staden av kronan. Detta skedde år 1608 enligt ett privilegiebrev.²⁶ Noteras kan att vid 1700-talets början låg Köpings skans på *Malstajorden*. Enligt en något äldre karta från 1692 över *Nibblesjorden* anges att byn lades under staden genom ett kungligt brev från år 1608.²⁷ Såväl *Nibble* som *Malsta* lades alltså under staden efter medeltiden. Vid medeltidens slut var *Malsta* en by med två frälsegårdar, som i 1500-talets jordeböcker tas upp under arv och eget. *Nibble* var vid samma tid en by med två frälsegårdar och en skattegård.²⁸ En av frälsegårdarna i *Nibble* ägdes år 1562 av Britta Jönsdotter (Roos av Hjälmåsäter).²⁹

I Köping har det alltså varit fråga om frälsejord,

som under medeltiden och 1500-talet låg invid den medeltida staden, och som sedan hamnade under staden i början av 1600-talet genom donationer från kronan. Hur frälsegårdarna hade hamnat under kronans kontroll är okänt. Två av gårdarna stod dock under kungens kontroll i egenskap av att de räknades om kungens arv och eget. Det var också på denna jord som Köpings skans kom att anläggas senare, och den torde då ha räknats som kronojord.

Arboga

Stadsjordarna under Arboga stad har utretts i en magisteruppsats av Annika Björklund.³⁰ Genom en kombination av morfogenetisk analys av de äldre kartorna och skriftligt källmaterial från 1400- och 1500-talen visar hon att delar av stadsjorden tidigare har utgjorts av tre bebyggelseenheter. Stadsjorden nordväst om staden utgjordes av den tidigare enheten Österbylånga och nordost om staden utgjordes stadsjorden av den tidigare enheten Jälsne. Söder om staden fanns tidigare en enhet som hette Djupmyra. Hur Österbylånga och Djupmyra har hamnat under staden har inte kunnat fastslås. Jälsne däremot låg under kungsgården i Arboga, och har därmed hamnat under staden i samband med en kunglig donation av jord år 1600.³¹ De tre enheterna fanns uppenbarligen kvar som kamerala enheter under 1400- och 1500-talen, men endast Djupmyra förefaller då ha varit bebyggd.³² I Arboga kan alltså konstateras att endast en av de tre tidigare enheterna på stadsjorden har ett känt ursprung som en eftermedeltida kunglig donation. De andra två enheterna låg under staden redan under åtminstone senmedeltiden och det har inte kunna klarläggas hur de har hamnat under staden.

Torshälla

I Torshälla finns belägg för avhysning av inte mindre än tre äldre bebyggelseenheter. I kartan över stadens jordar från år 1742 kallades en del av stadsjorden norr om stadsområdet för *Söderby*.³³ I textbeskrivningen till kartan omtalas att Söderby tidigare varit bebyggd men lagd under staden. I texten till kartan finns ingen upplysning om när och i vilket sammanhang detta har skett. De andra två bebyggelseenheter som har funnits på Torshällas stadsjord är *Säby* och *Torpa*. Båda dessa

är marknamn på östra respektive norra delen av stadsjorden på kartan från år 1742. I textbeskrivningen till kartan finns inga upplysningar om när och i vilket sammanhang dessa enheter har hamnat under staden. Söderby och Torpa återfinns i jordeböckerna från mitten av 1500-talet. Söderby anges då som två gårdar under Eskilstuna kloster och två frälsegårdar och Torpa anges som två gårdar under Eskilstuna kloster och två gårdar arv och eget, d.v.s. frälsejord som räknades som Gustav Vasas släktgods.³⁴ Enligt ett privilegiebrev skänkte kronan två gårdar i Torpa till stadens försörjning år 1593.³⁵ Åtta år senare donerade kronan två gårdar i Söderby till staden.³⁶ Det var gårdarna som hade tillhört Eskilstuna kloster som ingick i de båda donationerna. För Söderbys del fortsatte nämligen de två frälsegårdarna att vara i frälsets ägo fram till mitten av 1600-talet.³⁷

De gårdar i Torpa och Söderby som Eskilstuna kloster ägde vid medeltidens slut hade klostret kommit över vid mitten av 1400-talet genom köp från Tyke Larsson (okänt sigill).³⁸ Arv och egetgårdarnas äldre historia är inte känd. Klart är att två gårdar i Torpa var frälsejord redan 1311, då Torkel Andersson (delad sköld, senare båt) bytte bort bland annat två gårdar i Torpa till sin hustrus broder Holmger Ulfsson (d.y. Ama).³⁹ I en förteckning över gods under Strängnäs domkyrka från år 1331 framgår vidare att jord i Torpa då låg under St Katarinas prebenda.⁴⁰ Frälsegårdarna i Söderby fungerade under 1420-talet som sätesgårdar. I början av 1400-talet skrev sig nämligen två olika personer till Söderby. Filip Stok (sjuuddig stjärna) i Söderby uppträdde som sigillvitne 1421.⁴¹ Vidare skrev sig Katrin Tukesdotter (lejon) till Söderby år 1422.⁴² Katrin var dotter till häradshövdingen i Västerrekarne Tuke Petersson (lejon).⁴³ Säby saknas i 1500-talets jordeböcker. Enligt det medeltida källmaterialet har det dock funnits frälsejord även i Säby. Bland annat ägde Katrin Tukesdotter även jord i Säby, vilken hon 1397 överlät till domprosten Johannes Hammar vid Strängnäs domkyrka. Jorden hade hennes fader bytt till sig från Bo Jonsson (Grip).⁴⁴ Andra delar av Säby ingick i det omfattande återköp av gods som kung Karl Knutsson (Bonde) gjorde 1449 från Kristiern Nilsson (Vasa). Hur Säby har hamnat under staden måste betraktas som okänt. Det förhållandet att enheten inte återfinns i 1500-talets jordeböcker eller i frälse-

och rustjänstlängderna från 1500-talet talar för att det har skett redan under medeltiden.

För Torshällas del kan alltså konstateras att de byar som vid 1500-talets slut och 1600-talets början hamnade under staden och som sedan kom att avhysas till förmån för stadens jordbruk utgjordes av blandade jordnaturer. Eskilstuna kloster ägde fyra av de åtta gårdarna i de båda byarna medan de övriga fyra var frälsejord. Söderby hade även åtminstone tidvis under 1400-talet fungerat som sätesgård. Vad gäller den tredje byn kunde konstateras att den sannolikt hade hamnat under staden redan under medeltiden eller början av 1500-talet. Denna by hade varit frälsejord under medeltiden. Det är oklart hur denna frälsejord kunde hamna under staden eller om det faktiskt var så att delar av Torshällas stadsjordar låg på frälse grund.

Strängnäs

Vad gäller Strängnäs är det känt genom den statliga utredningen från 1800-talets slut att en del av enheten Gorsinge var inlagd under staden. Detta skedde under 1640-talet genom en donation från kronan. Gorsinge gränisar inte till Strängnäs stads stadsjordar utan ligger några kilometer söder därom. På själva stadsjordarna som omger staden saknas indikationer på avhysning av äldre bebyggelseenheter.⁴⁵

Enköping

I Enköping finns belägg för två tidigare bebyggelseenheter på stadsjordarna. I kartan från år 1695 anges staden vara bebyggd på *Söderbys* och *Litselbys* marker.⁴⁶ Att en stad på detta sätt anges vara bebyggd på en tidigare namngiven bys mark är unikt för det material som har gått igenom för denna artikel. Stadsjordarna i Enköping är ovanligt stora, vilket då delvis kan förklaras av att två tidigare bebyggelseenheter utgjorde stadens marker. Söderby tas upp som en skatteenhet i jordeböckerna från mitten av 1500-talet.⁴⁷ Denna enhet var dock inte bebyggd utan brukades av borgare i staden. Litselby påträffas inte i jordeböckerna, men i en karta över Skälby från år 1737, en grannby till Enköpings stad i nordost, uppges att delar av Litselby brukades under en annan grannby som heter Åkerby.⁴⁸ I det skriftliga medeltidsmaterialet har inte något Söderby eller Litselby som kan kopplas till Enköping påträffats. Förhållandena vad gäller

Enköpings stadsjordar skulle kunna tolkas som att såväl den bebyggda delen av staden som stadsjordarna ligger på Söderbys och delvis på Litselbys marker. Detta går i sådant fall tillbaka till 1100-talet,⁴⁹ då staden anses ha uppkommit. Resultatet av undersökningen av Enköpings stadsjordar visar också att den tolkning som framfördes i Medeltidsstadens rapport sannolikt är felaktig. Där hävdades att staden växte fram på allmänningssmark där Enköpingsåsen möter Mälaren.⁵⁰ Om såväl staden som stadsjorden vid sin uppkomst utgjordes av tidigare byars marker kan det inte ha varit fråga om allmänningssmark. Staden torde alltså ha växt fram på mark som tidigare har varit ägd av någon.

Enköpings stad och stadens jordar ligger söder om Enögla. Enögla var sätesgård för Bengt i Enögla (fyrstyckad sköld), som år 1329 beseglade ett brev om jordöverlåtelse i Boglösa socken.⁵¹ Bengt är i övrigt inte känd i det medeltida materialet. Vid medeltidens slut bestod Enögla av tre frälsegårdar och en skattegård.

Uppsala

På stadsjorden under Uppsala finns belägg på flera avhysta byar i de äldre kartorna. Egendomsförhållandena och stadsjordarna kring Uppsala är förhållandevis väl utredda i tidigare forskning. Projektet *Det medeltida Sverige*, som bedrevs på Riksantikvarieämbetet, har gått igenom det skriftliga källmaterialet från medeltiden fram till mitten av 1500-talet.⁵² Göran Dahlbäck har även utrett domkyrkans i Uppsala jordinnehav framför allt väster om staden. Senast har stadsjordarna utretts i en licentiatuppsats av Annika Björklund.⁵³ I den äldsta kartan över Uppsalas stadsjordar från år 1635–36 finns belägg för tre avhysta enheter. Väster om staden fanns områden som hette *Lasseby* och *Kåbo*. Öster om staden fanns ett område som hette *Sätuna*.⁵⁴ Ytterligare en enhet öster om staden var införlivad i stadsjordarna. Den hette Sala, men var inte karterad på kartorna över stadsjordarna utan återfinns på en egen karta från år 1642. Sätuna låg under kungsgården i Uppsala (Uppsalagård) och donerades till staden år 1634. Sätuna var vid mitten av 1500-talet en by med 16 gårdar, där tio låg under domkyrkan och de övriga sex tillhörde Uppsala helgeandshus. Gårdarna i Sätuna låg under det andliga frälset redan i de äldsta

beläggen från 1221 och 1300-talets början.⁵⁵ Även Sala, som vid mitten av 1500-talet utgjordes av en gård, låg under det andliga frälset under medeltiden.⁵⁶ Gården förvärvades av staden 1642 genom ett köp från frälset.⁵⁷ De tidigare byarna på stadsjordarna väster om staden hade sannolikt avhysts redan innan medeltidens slut. Varken Lasseby eller Kåbo tas upp som byar i jordeböckerna från 1500-talets mitt. Det som tas upp är vretar, fjällar och utjordar, varav de flesta tillhörde olika institutioner vid domkyrkan.⁵⁸ Under 1300-talets början var båda enheterna byar som ägdes av olika institutioner vid domkyrkan.⁵⁹ I vilket sammanhang dessa enheter har avhysts har inte kunnat klargöras. Inte heller finns upplysningar om när och i vilket sammanhang dessa enheter hamnade under staden. Möjligen skedde avhysningarna redan under medeltiden och att jorden då lades in under domkyrkans olika institutioners egen drift. Något belägg för detta finns dock inte det material som har gått genom för denna artikel.

I det skriftliga källmaterialet från medeltiden finns upplysningar om ännu en avhyst enhet under staden. I en förteckning över kyrkogods från år 1316 omnämns en by *Ovanberga* med fem gårdar. Samtliga tillhörde av allt att döma domkyrkan i Uppsala.⁶⁰ Ytterligare medeltida dokument talar om ett stort antal tomter och hus i Ovanberga,⁶¹ vilket visar att en del av den åtminstone senmedeltida staden var byggd på Ovanbergas mark. Detta öppnar för möjligheten att marken som en del av staden på den västra sidan om Fyrisån låg på utgjordes av Ovanbergas mark och att den västra delen av stadsjorden bestod av denna bys tidigare marker. Under 1540-talet förlades kungsgården i Uppsala (Uppsala gård) till Ovanberga.⁶²

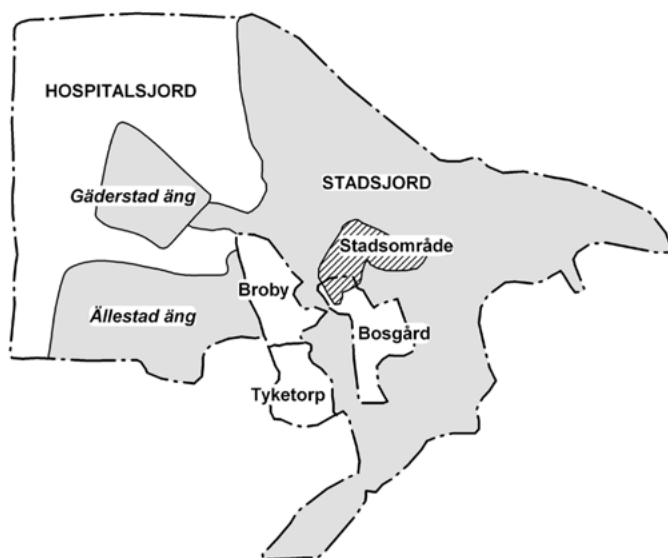
För Uppsalas del kan alltså konstateras att den jord som tillhörde stadsjordarna i 1600-talets kartor och som tidigare hade utgjort byar i samtliga fall hade tillhört olika andliga institutioner, framför allt knutna till domkyrkan, i Uppsala under medeltiden. De två tidigare enheterna öster om staden hade införlivats genom förvärv till stadsjorden efter medeltiden. De två tidigare enheterna väster om staden hade avhysts redan under medeltiden, när de fortfarande låg under domkyrkan. I det medeltida materialet kunde ytterligare en tidigare enhet identifieras, som inte finns nämnd i det äldre kartmaterialet. Denna enhet utgjorde en

del av själva stadsområdet och sannolikt utgjordes en del av stadsjordarna väster om staden av denna enhets tidigare marker.

Söderköping

Vad gäller Söderköping finns belägg för minst en avhyst bebyggelseenhet på stadsjordarna i kartmaterialet. Den äldsta kartan över staden är från 1642, på vilken en äng i stadsjordens sydvästra del kallas Älestad äng.⁶³ På senare kartor är namnet på denna mark *Ällerstad*.⁶⁴ Ägosituationen kring Söderköping är i övrigt komplicerad, med ett uppsplittrat och fragmenterat utseende i de äldre kartorna. Den östra delen av stadsjorden utgjordes av ängar till Bosgården och Prästgården. Dessa gårdar var dock inte avhysta under staden utan var bebyggda gårdar som låg inom respektive invid stadsområdet. Åtminstone Bosgården fanns redan under äldre delen av medeltiden, och var då en frälseägd huvudgård, på vars mark delar av det bebyggda stadsområdet växte fram senast under 1200-talets första hälft.⁶⁵ En av anledningarna till den komplicerade ägosituationen är den jord som under medeltiden hörde till hospitalet i Söderköping, och som i de äldre kartorna benämns Hospitalsjorden. Denna jord drogs in till kronan under 1500-talet och särredovisas i kartorna. Under hospitalsjorden låg flera avhysta tidigare bebyggelseenheter, bland annat *Gädderstad* som delvis låg under hospitalet och delvis under staden. Gädderstad är dock karterad på en egen karta och är endast delvis med på de kartor som visar stadsjorden under Söderköping (se fig. 2). I kartan över Gädderstad från år 1712 framgår att enheten då inte var bebyggd, och det anges i en senare karta från 1764 i karttexten att såväl Gädderstad som det ovan nämnda Ällerstad tidigare hade varit bebyggda men var avhysta under staden.⁶⁶ En tredje enhet som var avhyst under staden var *Tyketorp*. Denna enhet är också karterad på en egen karta år 1776 och är inte med på de äldre kartorna över stadsjorden.⁶⁷

Vidare anges i jordeböckerna från mitten av 1500-talet inte mindre än nio enheter som i sin helhet liggande under Söderköpings borgare. Utöver detta anges borgarna ha andelar i ytterligare tio enheter i stadens närhet. I jordeböckerna anges denna jord uteslutande som utjordar av olika jordnaturer. Såväl Ällerstad som Gädderstad urskiljer

FIGUR 2: Förenklad karta som visar ägosituationen kring Söderköping. Stadsjordarna är gråfärgade och hospitalsjorden är ofärgad. Bosgården var en egen enhet som tidigare hade varit större, och där en del låg under stadsjorden. Broby och Tyketorp var också egna enheter och räknades inte formellt som stadsjord, de låg i sin helhet under Söderköpings stad. Kartan är en generalisering av 1642 års karta över stadsjordarna (LSA DIII-1:1) i kombination med ägo gränserna från konceptet till häradskartan från år 1873-76 (RAK 56:21 och 56:22).

sig genom att det där anges att fem respektive sex utjordar låg under borgarna. I de övriga 17 enheterna var det enbart fråga om enstaka utjordar i respektive enhet, som i övrigt bestod av gårdar av olika jordnaturer.⁶⁸ Detta förefaller i flera fall vara ett resultat av att borgare i staden redan under medeltiden på olika sätt har förvärvat jord i närliggande byar.⁶⁹

I Söderköping kunde alltså konstateras att andliga institutioner, med hospitalet som den främsta, ägde en stor del av den jord som omgav staden och som senare kom att utgöra delar av stadsjorden. På hospitalets marker kunde två avhysta enheter identifieras. Med stor sannolikhet avhystes dessa redan under medeltiden, innan kyrkoreduktionen vid mitten av 1500-talet. Andra enheter invid staden var frälsejord under medeltiden. Ytterligare ett antal enheter innehades under medeltiden av borgare i staden, vilket kan förklara att de senare kom att läggas in i stadsjordarna. I samband med karteringarna av stadsjordarna under 1600-talet

redovisades dock flera av de under staden lydande tidigare bebyggelseenheter på separata kartor, vilket inte har varit fallet i några andra av de städer som ingår i föreliggande undersökning.

Nyköping

I Nyköping saknas belägg för avhysning på stadsjordarna vad beträffar marknamnen i de äldre kartorna. På häradskartan från slutet av 1800-talet finns däremot ett torp med namnet *Hällsta* på stadsjorden.⁷⁰ Den del av stadsjorden där torpet *Hällsta* låg i slutet av 1800-talet saknade bebyggelse i kartan över Nyköpings stadsjordar från år 1696. Inte heller finns något marknamn *Hällsta* i denna del av stadsjorden (marknamn förekommer inte över huvudtaget i denna karta).⁷¹ Om man överför platsen för 1800-talstorpet *Hällsta* till samma läge på 1696 års karta framträder ett bra bebyggelseläge, på gränsen mellan två större åkergränder söder om platsen och utmarksområden norr därom (se karta, fig. 3). Läget för *Hällsta* ligger också där landsvägen går in mellan åkergränderna. Något *Hällsta* finns inte i jordeböckerna från mitten av 1500-talet. Det förhållandet att *Hällsta* saknas i 1500-talets jordeböcker talar för att enheten redan under medeltiden har lagts under staden. Vidare omtalas den inte på kartan från 1670 och gårdens hypotetiska marker ingick helt i stadsjordarna 1696. Eftersom det inte finns några dokument som omtalar jordägande i *Hällsta* medför att det inte går att dra några säkra slutsatser. Tolkningen bygger på en morfogenetisk analys av de äldre kartorna. Om tolkningen stämmer kan det konstateras att en betydande del av stadsjordarna nordväst om staden utgjordes av en tidigare enhet som hette *Hällsta*. När och på vilket sätt staden har kommit över *Hällsta* har inte kunna klargöras.

Vadstena

Staden Vadstena uppkom relativt sent under medeltiden, och skiljer sig därigenom från de andra städerna som tas upp till behandling i denna artikel. I kartan över Vadstena från år 1705 kallas ett stort område söder om staden för *Vännestad*.⁷² Området omfattar två åkergränder och en äng, och det är otvetydigt att det är fråga om en tidigare by. Någon bebyggelse fanns inte i området år 1705. Enheten skänktes till staden år 1595 av her-

Fig. 3: Detalj ur 1696 års karta över Nyköping stadsjordar. Platsen för Hållsta enligt häradskartan från 1897–1901 (LSA C57-1:6 och RAK 56:5).

tig Karl.⁷³ Staden Vadstena växte fram i anslutning till klostret under andra halvan av 1300-talet, och erhöll stadsprivilegier år 1400.⁷⁴ Klostret anlades på mark som hade tillhört en kungsgård eller en huvudgård för Folkungaätten, vilken donerades av kung Magnus Eriksson och drottning Blanka i fundationsdonationen till klostret år 1346.⁷⁵ I jordeböckerna från mitten av 1500-talet framkommer att Vännestad var en by med nio gårdar samt en ödegård, vilka samtliga tillhörde Vadstena kloster i slutet av medeltiden.⁷⁶ Byn hade enligt en räfsteingsdom år 1399 även den blivit skänkt av kung Magnus och drottning Blanka till klostret.⁷⁷ Även i fallet Vendestad är det alltså fråga om ett tillägg till staden som har skett efter medeltiden genom kronans försorg, då kronan kommit i besittning av byn efter kyrkoreduktionen vid mitten av 1500-talet.

Linköping

De tidigare bebyggelseenheter som har funnits på Linköpings stadsjordar har utretts av Helene Borna Ahlqvist och Clas Tollin.⁷⁸ Den del av stadsjordarna som ligger norr om staden bestod av jord som hade utgjort inte mindre än fyra tidigare bebyggelseenheter. Av dessa kan tre spåras genom marknamn i de äldre kartorna medan den fjärde endast är känd genom annat skriftligt

material.⁷⁹ Kareby hamnade under staden 1572 genom ett byte med kronan. Kareby tillhörde under medeltiden olika institutioner vid domkyrkan i Linköping. Även Patastad tillhörde under medeltiden domkyrkan liksom Hunneberg. I Hunneberg ägde också Vadstena kloster jord, jord som hade donerats dit av en borgare i Linköping år 1436.⁸⁰ När dessa enheter hamnade under staden är inte känt. Patastad är inte nämnt efter 1435 medan Hunnebergsgärdet återfinns som en kameral enhet i jordeböckerna vid 1500-talets mitt.⁸¹ Den fjärde enheten som är avhyst under staden är Barhäll. När denna enhet hamnade under staden är inte känt och enheten finns inte heller i jordeböckerna. Samtliga dessa enheter ligger på den del av stadsjorden som är belägen norr om staden. I området söder om staden finns också stadsjord, som omfattade relativt stora arealer. I detta område saknas indikationer på avhysning av tidigare bebyggelseenheter.

Förhållandena i Linköping kan tolkas så att stadsjordarna norr om staden utgjordes av jord som under medeltiden hade ägts av olika andliga institutioner, framför allt knutna till Linköpings domkyrka. Vad gäller Kareby kunde konstateras att byn fortfarande fanns vid mitten av 1500-talet och hamnade under staden genom ett byte med kronan. De övriga enheterna hade säkerligen av-

hysts redan innan medeltidens slut, då de saknas i jordeböckerna. Det kan inte avgöras om avhysningarna har skett genom domkyrkans försorg och att domkyrkan på så sätt kunde utöka sina jordbruksarealer i anslutning till staden och biskopsgården invid domkyrkan, eller om avhysningarna har skett genom att enheterna hamnade under staden redan under medeltiden. Stadsjorden söder om staden saknade indikationer på avhysningar, vilket kan tolkas som att denna del av stadsjorden utgjordes av den "ursprungsenhet" som staden växte fram på kring sekelskiftet 1300.⁸²

Örebro

En karta från 1703 över Örebro visar att ett av åkergårderna på stadsjorden kallas Resta-gärdet.⁸³ Något Resta återfinns inte i jordeböckerna från 1500-talet och framåt vilket medför att det får betraktas som osäkert om namnet på åkergårdet återspeglar en tidigare bebyggelseenhet. Om så dock skulle vara fallet, talar det förhållandet att Resta saknas i jordeböckerna för att avhysningen och inläggandet skett före 1500-talet, d.v.s. under medeltiden.

Avsaknad av belägg och indikationer

I nio av de 19 städer som har undersökts i denna artikel saknades indikationer på avhysningar av äldre bebyggelseenheter på stadsjordarna i det äldre kartmaterialet. Dessa fall där det saknas sådana belägg eller indikationer är dock inte mindre intressanta när det gäller frågor om stadsjordarnas och städernas uppkomst. I arbetet med denna artikel har dessa städer dock inte undersökts närmare i det medeltida och senare skriftliga källmaterialet. Avsaknad av avhysta enheter skulle kunna tolkas som att dessa städer har uppstått på eller invid en tidigare by eller huvudgård, och vars domäner var den mark som kom att utgöra såväl stadsområde som stadsjord.

Ett exempel på en sådan process, där såväl stadsområde som stadsjord kan tänkas ha utgjorts av en tidigare by, är Norrköping. Ovan redogjordes i korthet för tolkningen av staden Norrköpings uppkomst. Denna tolkning gick ut på att staden ursprungligen var en by med många kvarnar, som senast under 1300-talet utvecklades till en stad. Stadens äldsta kända stadsprivilegier är

från 1350. I kartan över Norrköpings stadsjordar från år 1695 saknas indikationer på avhysning av enheter på stadsjordarna. Detta kan då hypotetiskt förklaras av att Norrköping var en by innan det blev en stad, och att stadens jordar då skulle omfatta den tidigare byns marker.

Ett annat exempel är Skänninge, där det också saknas indikationer på avhysta tidigare bebyggelseenheter på stadsjordarna.⁸⁴ Ursprunget till Skänninges stadsjordar är inte klarlagd, men mycket talar för att stadens jordar från mitten av 1500-talet bestod av tre tidigare åtskilda delar. Den nordvästra delen av stadsjordarna utgjordes av den mark som tidigare hade legat direkt under Skänninge kloster. Klostret etablerades under 1270- eller 1280-talen invid S:t Martins kyrka i Skänninge. Denna del av stadsjorden kallas Klostergården i de äldre kartorna. Den andra delen utgjordes sannolikt av den huvudgård som biskopen i Linköping hade invid Skänninge, och som finns omtalad som biskopsgods redan 1178. I det äldre kartmaterialet kallas detta område för Munkgården, eftersom S:t Olofs kloster låg i anslutning till denna mark. Det tredje området ligger söder om staden, och som i det äldre kartmaterialet av allt att döma är den medeltida stadsjorden. Denna mark var under 1600-talet indelad i lotter som innehades eller brukades av olika borgare i staden. Ursprunget till Skänninge klostrets och Linköpingsbiskopens markinnehav invid Skänninge har inte kunnat klarläggas. Sannolikt har denna mark lagts till staden efter kyrkoreduktionen vid mitten av 1500-talet. När det gäller den södra delen av stadsjorden kan den möjligen ha sitt ursprung i en ursprunglig bebyggelseenhet, på vars mark den medeltida staden växte fram.

Samma resonemang skulle kunna gälla för de städer där avhysningar kunde beläggas och identifieras, men då för de delar av dessa olika städers stadsjordar som inte tydde på tidigare bebyggelse.

Slutsatser och fortsatt forskning

Undersökningen av 19 östsvenska medeltidsstäders stadsjordar var baserad på äldre lantmäteriakter. Huvudfrågan var i vilken utsträckning tidigare bebyggelseenheter kunde identifieras på stadsjordarna, och alltså i vilken utsträckning de medeltida städernas jordar bestod av äldre byars och

gårdars marker. Kartmaterialet visade sig mycket användbart för denna studie, och i tio av de 19 medeltidsstäderna kunde sådana avhysta enheter identifieras på stadsjordarna till respektive stad. Detta var i flera fall ett resultat av eftermedeltida tillägg till städernas jordar, tillägg som gjordes genom kronans försorg under 1500-talets senare del och under 1600-talet. Det fanns också några få exempel på att städerna hade köpt kringliggande byar och gårdar och att enheterna sedan hade avhysts under städerna. I andra fall kunde det inte klargöras när och på vilket sätt städerna hade kommit över de tidigare byarna och gårdarna. I de fall de avhysta enheterna inte kunde påträffas i 1500-talets jordeböcker finns det mycket som talar för att avhysningen och inläggandet under städerna hade skett redan under medeltiden.

I de fall avhysning av tidigare byar kunde kopplas samman med eftermedeltida tillägg kunde det i de flesta fall konstateras vara fråga om tidigare kyrko- eller klosterjord som lagts till städerna. Detta mönster är särskilt tydligt i domkyrkostäderna Uppsala, Västerås och Linköping samt i klosterstaden Vadstena. Men även i andra städer, som Söderköping och Torshälla kunde ett liknande mönster ses. I Skänninge, där indikationer på avhysningar saknades, utgjordes en del av stadsjorden av jord som hade hört till Skänninge kloster under medeltiden. Denna del torde också utgöra ett eftermedeltida tillägg till stadsjorden.

När det gäller fallen som tolkades som avhysningar redan under medeltiden eller 1500-talets början var det dels fråga om andligt frälse knutna till olika domkyrkor, dels fråga om världslig frälsejord invid städerna. Fallen med andlig frälsejord var knutna till stiftsstäder, där avhysningarna möjligen var ett resultat av att de tidigare enheterna lades in under direkt godsdrift till domkyrkornas olika institutioner. I fallen med världslig frälsejord kunde inläggandet inte klargöras, och möjligen skall det tolkas som att en del av stadsjorden då kom att ligga på frälse grund.

När det gäller ursprunget till de andliga institutionernas jordinnehav i byar och gårdar invid de medeltida städerna kunde konstateras att det i många fall var fråga om världslig frälsejord. De andliga institutionerna hade kommit över jord i byarna i städernas omedelbara närhet genom byten, donationer och köp från frälset. I de äldsta

beläggen var det alltså världslig frälsejord, som sedan gick över till det andliga frälset och som under 1500-talet drogs in till kronan för att till sist doneras till städerna av kronan. Undantaget var Uppsala, där flera av de avhysta byarna i stadens närhet ägdes av domkyrkan redan i de äldsta beläggen från 1200- och 1300-talen, och där de tidigare jordägarna är okända. I de flesta fall var det fråga om högfrälse jordinnehav, men i Ekeby nära Västerås och i de avhysta byarna invid Torshälla var även ett lägre frälse äldsta kända jordägare. I de båda senare fallen var det fråga om personer med namn som visade på ett möjligt tyskt ursprung.

I och med denna undersökning kan de eftermedeltida tilläggen till stadsjordarna som har omfattat hela bebyggelseenheter sällas ut, och kvar blir då den jord städerna hade under medeltiden, bortsett från mindre eftermedeltida tillägg. Detta gäller även de städer där avhysningar inte tycks ha förekommit. Den medeltida stadsjorden kan tolkas som att den motsvarar hela eller delar av den enhet som staden en gång har uppstått på.

Det förhållandet att flera av de byar som under medeltiden låg i stadens omedelbara närhet, och som då gränsade till stadsjordarna, tidigare under medeltiden ägdes av frälset väcker frågor om jordägosituationen kring städerna under äldre delen av medeltiden, vid vilken tid många av de aktuella städerna växte fram som urbaniserade orter. Det finns två alternativa vägar som det frälse jordägandet kan ha uppstått på. Det första går ut på att frälset förvärvade jord invid städerna under medeltiden. Städerna var viktiga ekonomiska centra, och frälset kan ha haft intresse av att äga jord i närheten av dessa platser. Det andra alternativet är att det frälse jordägandet är ursprungligt, d.v.s. att det går tillbaka till en tidigmedeltida aristokrati vars jordäggande helt eller delvis kom att styra lokaliseringen av städerna under äldre delen av medeltiden.

Johan Berg, f. 1967, är universitetslektor vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Han har för närvarande ett treårigt forskningsprojekt finansierat av Vetenskapsrådet om "Staden – en feodal angelägenhet?" Artikeln är skriven inom ramen för detta projekt.

johan.berg@humangeo.su.se

Noter

1. På Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet pågår sedan några år tillbaka två projekt som undersöker stadsjordarna. Ett projekt avser att studera hur stadsjordarna administrerades och användes under perioden 1600-1800. Det andra projektet avser att undersöka städernas uppkomst under medeltiden, där den rådande uppfattningen att kungamakten låg bakom processen skall omprövas mot bakgrund av de medeltida jordägförhållandena i städerna och i städernas närhet. Föreliggande artikel är en del i det sistnämnda projektet.
2. Andrén 1985 och Tesch 1990.
3. Hasselmo 1987 och Andersson 1990.
4. Berg 2006.
5. Andersson 2002 och Anglert 2006.
6. Andersson 1990 s. 54 f.
7. Se not 3.
8. Dahlbäck 1978.
9. Björklund 2008.
10. Kongl. Maj:ts och Rikets Kammarkollegii underdåniga betänkande rörande den till städerna och Arvika köping af kronan donerade jord.
11. Prawitz 1948 s. 9 f.
12. Ibid.
13. T.ex. Kraft 1946 och Ljung 1949.
14. Schück 1926 s. 418 f.
15. Broberg 1984 s. 56
16. Broberg 1984 s. 56-57. Se även Lindgren-Hertz 2001.
17. Riddersporre 1986 s. 54 ff och Sporrang 2007.
18. Jansson 1993 och Antonson 2004.
19. Jfr Dahlbäck 1987 s. 102 f.
20. LSA T72-1:3.
21. Jordeboksutdrag Norrbo härad, OAU.
22. DS 5079 och DS 5770.
23. Kumlien 1971 s. 495 f.
24. LSA T33-1:9.
25. LSA T33-1:6.
26. PRFSS 4 nr. 244.
27. LSA T33-1:4 samt PRFSS 4 nr. 244.
28. Jordeboksutdrag Åkerbo härad, OAU.
29. Almquist 1972 s. 10.
30. Björklund 2003 (opubl.)
31. Se Björklund 2003 (opubl.) s. 29 och s. 38.
32. Björklund 2003 (opubl.) s. 38 ff.
33. LSA C78-1:3.
34. Jordeboksutdrag Väster Rekarne härad, OAU.
35. PRFSS 4 nr. 19.
36. PRFSS 4 nr. 203.
37. Almquist 1934 s. 316.
38. Brev 9/6 1461 Tumbo, Rap samt 30/6 1477 Strängnäs, Rap.
39. DS 1783 samt ÄSF s. 108 ff.
40. DS 2889.
41. Brev 20/9 1421 u.o, Rap.
42. Brev 7/7 1422 Torshälla, Rap.
43. ÄSF s. 78.
44. SRP 2892 och SRP 1607.
45. LSA C71-1:4.
46. LSA B16-1:2.
47. Jordeboksutdrag Åsunda härad, OAU.
48. LSA B78-18:3.
49. Om dateringen av stadens uppkomst se Gustafsson 1979. Enköping omnämns första gången i ett diplom från 1160-talet, DS 51.
50. Gustafsson 1979.
51. DS 2723.
52. DMS 1:2.
53. Björklund 2008.
54. Björklund 2008 s. 52 ff.
55. DMS 1:2 s. 233 f.
56. DMS 1:2 s. 228.
57. Björklund 2008 s. 54 f.
58. DMS 1:2 s. 53 ff.
59. Ibid.
60. DMS 1:2 s. 312 f.
61. Ibid.
62. DMS 1:2 s. 313.
63. LSA D111-1:1.
64. LSA D18-31:1.
65. Se Berg 2006.
66. LSA D18-31:1 samt D18-31:2.
67. LSA D18-112:1.
68. Jordeboksutdrag Hammarkinds härad, OAU.
69. Exempel i DS 6390b och brev 8/6 1501 Hammarkinds ting, Skoklostersamlingen, RA.
70. Koncept till häradskartan RAK 56:5.
71. LSA C57-1:6 (lådakt).
72. LSA D121-1:3 och Helmfrid 1962 s. 81.
73. Helmfrid 1962 s. 81 f.
74. Hasselmo 1982 s. 55-56.
75. VKJB s. 3.
76. Jordeboksutdrag Aska härad, OAU.
77. VKJB s. 11.
78. Borna Ahlqvist & Tollin 1994 s. 47 ff och Ericsson 2005 s. 185 ff.
79. LSA D64-1:1, D64-1:2 samt A24:120 (textbeskrivning).
80. VKJB s. 45.
81. Jordeboksutdrag Hanekinds härad, OAU.
82. Om stadens framväxt, se Tagesson 2002.
83. LMÖ 1880K-D9.
84. Följande resonemang om Skänninge bygger på en ännu inte publicerad skrift om de arkeologiska utredningar som har gjorts i Skänninge under början av 2000-talet. Skriften kommer att publiceras under 2008 eller 2009. För en kortare utredning om stadsjordarna och ägandet kring Skänninge, se Berg 2006.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor:

Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriet i Gävle (LSA):

Lantmäteriakter

Rikets allmänna kartverks arkiv, Lantmäteriet i Gävle (RAK):

Koncept till häradskartan

Lantmäteriet i Örebro (LMÖ):

Lantmäteriakter

Riksarkivet:

Pergamentsbrev (Rap)

Skoklostersamlingen

Institutet för språk och folkminnen, Namnavdelningen i Uppsala (OAU):

Jordeboksutdrag

Tryckta källor och litteratur

Almquist, Jan Eric, 1972, "Den jordbesittande adeln i Västmanland år 1562", *Släkt och hävd*, nr 1 1972 (s. 1-24).

Almquist, Johan Axel, 1934, *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*, Del 2.

Andersson, Hans, 1990, *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*. Medeltidsstaden 73. Riksantikvarieämbetet.

—, 2002, "Urbanisation", *The Cambridge history of Scandinavia*. Volume 1: Prehistory to 1520, red. Knut Helle.

Andrén, Anders, 1985, *Den urbana scenen: städer och samhällen i det medeltida Danmark*, (Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, 13).

Antonson, Hans, 2004, *Landskap och ödesbölen: Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*, (Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet 129).

Anglert, Mats, 2006, "Landskapets urbanitet", *Nya stadsarkeologiska horisonter*, red. Stefan Larsson, Riksantikvarieämbetet (s. 229-269).

Berg, Johan, 2006, "Den privata staden?" *Nya stadsarkeologiska horisonter*, red. Stefan Larsson, Riksantikvarieämbetet (s. 271-299).

Björklund, Annika, 2003, *Stadsjorden - en lantlig del av staden*, Magisteruppsats i Kulturgeografi vid Stockholms universitet våren 2003 (opublicerad).

—, 2008, *Urban farming in rural towns, Cultivation and livestock keeping in Uppsala before 1900*, Licentiatuppsats Kulturgeografiska institutionen Stockholms universitet 12 februari 2008 (opublicerad).

Borna Ahlkvist, Hélène & Tollin, Clas 1994, *Kring Stång. En kulturgeografisk utvärdering byggd på äldre lantmäteriakter och historiska kartöverlägg*.

Broberg, Birgitta 1984, *Norrköping*, Medeltidsstaden 50.

Dahlbäck, Göran, 1978, "Stad och land. En studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland", *Scandia* 44, 1978 (s. 58-75).

—, 1987, *I medeltidens Stockholm*.

DMS = *Det medeltida Sverige* 1:2. Stockholm 1987.

DS = *Diplomatarium Suecanum*. utg. av Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien och Riksarkivet. Stockholm 1829-.

Ericsson, Alf, 2005, "Gränser och territoriella indelningar i Linköpingsbygden. En studie i medeltida geografi", *Liunga Kaupinga*, red. Anders Kaliff och Göran Tagesson, (s. 167-203).

Gustafsson, Jan Helmer, 1979, *Enköping*, Medeltidsstaden 12.

Hasselmo, Margareta, 1982, *Vadstena*, Medeltidsstaden 36.

—, 1987: "Skänninge", 7000 år på 20 år: *Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*, red. Tiiu Andrae, Margareta Hasselmo och Kristina Lamm. Riksantikvarieämbetet.

Helmfrid, Staffan, 1962, *Östergötland "Västanstång"*, (Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet nr 140).

Jansson, Ulf, 1993, *Odling och ödeläggelse i Normarks härad: En studie utifrån 1640-talets kartor*, (Kulturgeografiskt seminarium 1/93, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet).

Kraft, Salomon, 1946, *Linköpings historia, D. 1, Intill 1567*.

Kumlén, Kjell, 1971, *Västerås genom tiderna D. 2, Västerås till 1600-talets början*.

Kongl. Maj:ts och Rikets Kammarkollegii underdåniga betänkande rörande den till städerna och Arvika köping af kronan donerade jord. Stockholm 1898.

Lindgren-Hertz, Lena, 2001, "Speglingar av rumslig organisation", *Från stad till land*, red. Anders Andrén, Lars Ersgård och Jes Wienberg. (s. 277-284).

Ljung, Sven, 1949, *Arboga stads historia, D. 1, Tiden intill 1551*.

Prawitz, Gunnar, 1948, *Tomter och stadsågor: om fastighetsindelningen i Sveriges städer*. Utg. av Statens nämnd för utgivande av förvaltningsrättsliga publikationer.

PRFSS = *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer* 1-6. Stadshistoriska institutet, 1927-1985. Stockholm.

Riddersporre, Mats, 1986, "Fragment av medeltidens kulturlandskap", *Ymer* '86, (s. 52-62).

Schück, Adolf, 1926, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*.

Sporrong, Ulf, 2007, "Kartan som källa, några mälardalsexempel från lantmäteriets tidiga tid", *Kartlagt land: Kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, red. Ulf Jansson. (s. 71-86).

SRP = *Svenska riks-arkivets pergamentsbrev från och med 1351, I-III*. Stockholm 1866-1872.

Tagesson, Göran, 2002, *Biskop och stad: aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*, (Lund studies in medieval archaeology 30).

Tesch, Sten, 1996, "Sigtuna - Royal stronghold and early town", *The emergence of towns: Archaeology and early urbanization in non-Roman North-West Europe*, red. Lars Nilsson och Sven Lilja (s. 113-121).

VKJB = Vadstena klostrets jordebok 1500 jemte tilläg ur klostrets äldre jordeböcker. Utgifven af Kongl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Carl Silfverstolpe, i *Historiska handlingar XVI*. Stockholm 1897.

ÄSF = *Äldre svenska frälseläkter*, Band 1, Häfte 1-3, utgivna av Riddarhusdirektionen 1957-1989. Stockholm.

From village land to town fields

By Johan Berg

Summary

In addition to the actual urban settlement, Swedish towns also included areas of land, some more extensive than other, known as “town fields” (*stad-sjor*dar). These consisted of arable land, meadowland and outfields and were a vital foundation of a town’s supplies of foodstuffs and agricultural produce. Previous research has shown the town fields to have resulted from royal donations and from the towns buying up land in their vicinity, both in medieval times and during the 16th and 17th centuries.

The present article forms part of a wider project addressing land ownership in and near the medieval towns of eastern Sweden during the Middle Ages. The main concern here is whether earlier settlement is traceable in the town fields and how far the lands of the medieval towns of eastern Sweden comprise the lands of former villages and farmsteads. Studies of field names in early surveying records of the town fields of medieval towns in eastern Sweden, partly combined with information from printed works, showed the town fields of 10 out of the 19 towns investigated to consist partly of one or more evicted villages or farmsteads. The town fields of the other 9 towns presented no such indications.

The next step was to investigate when and how those portions of town fields consisting of evicted villages and farmsteads had come under the towns. In several cases, this proved to be a matter of post-medieval grants of land by the Crown, almost exclusively of units which had belonged to various cathedrals and monastic foundations in medieval times and been sequestrated by the Crown as part of the confiscation of Church lands in the mid-16th century. In other cases the evictions were found to have already taken place in medieval times. This applied to two of the cathedral cities, Uppsala and Linköping, where several

former nearby villages had evidently disappeared already in medieval times, probably as a result of being placed under direct cathedral-institutional management already before the 16th century. In two other cases, namely those of Torshälla and Söderköping, which were ordinary small towns in medieval times, it could be established that in post-medieval times a combination of monastic land and ordinary *frälse* (aristocratic, tax-exempt) lands had come under town control, though the ordinary *frälse* land had already come under town control in medieval times. It was not possible here to ascertain how the land had come under the towns, and probably this should be taken to imply that the town fields were partly of *frälse* origin. In cases where the land had been owned by monastic foundations and churches in medieval times, they had acquired it from the secular nobility (*frälse*).

Thus in nearly all the 10 towns whose town fields included evicted villages and farmsteads, the land had been owned by the secular nobility in the 14th century and possibly still earlier during the medieval period. Uppsala and Linköping were exceptions: several of the evicted units there are already shown to be cathedral property in the earliest medieval records. In two of the towns it could be established that citizens had already owned land in the neighbouring villages and farmsteads in the 14th century.

As a result of this study, the post-medieval additions to town fields comprising whole units of settlement can be sifted out, leaving the land which the towns possessed in medieval times, apart from minor post-medieval additions. This also applies to the towns where there do not seem to have been any evictions. The medieval town fields can be construed as corresponding to all or parts of the unit on which the town originally sprang up.